

(əvvəli ötən sayımızda)

Xəzər xaqanlığı Qərbi Türk xaqanlığından sonra 650-969-cu illər arasında Böyük Turan ərazisində təşəkkül tapmış qüdrətli türk dövlətlərindən biri idi. Xəzərlər ilk öncə Qafqaz dağlarında Azov və Xəzər dənizi arasındakı əraziyə sahib idilər. Burda onların İtil, Səməndər, Bələncər, Sarkel kimi önəmli şəhərləri mövcud idi. Krim Xəzər xaqanlığının tərkibində önəmli ərazilərdən biri idi. 560-cı ildən Xəzər xaqanlığı Böyük Türk xaqanlığının tərkibində vassal dövlət kimi mövcud olmuşdur. Bu dövlət süqut etdikdən sonra Müstəqil dövlətə çevrilərək öz ərazilərini genişləndirən Xəzər xaqanlığı şərqdə Azov ətrafını, indiki Qazaxıstanın şimal-qərb ərazilərini, Volqaboyunu, Dnepr-ə qədərki əraziləri əhatə edirdi. Şimali Qafqazı hakimiyyətə altına alan xaqanlıq Azərbaycan və Qafqazın cənubundakı digər ərazilər uğrunda Bizans, Sasanilər və sonradan Ərəb xilafəti ilə daima mübarizə şəraitində idi. Sasanilər İrani və Ərəb xilafətinin təcavüzlərinə qarşı öz cənub ərazilərini qorumaq üçün ümumi adla xəzər adlanan boylara mənsub minlərlə insanı Azərbaycanda və Qafqazın cənubundakı digər bölgələrə yerləşdirilmişdilər.

Öz siyasi ənənələrini və hakimiyyət titullarını xəzərlər Türk xaqanlığından irsən almışdılar. Xaqanın hakimiyyəti sakral xarakter daşıyırdı və hakimiyyətin xaqana Tanrı tərəfindən verildiyi güman olunurdu. Xaqan tanrının yerdəki təmsilçisi idi və təbəələrinin nəzərində fəvqəladə keyfiyyətlərə malik idi. Xaqanın ilahi keyfiyyətlərə malik olması onun üzərinə böyük məsuliyyət qoyurdu və xaqan ölkəyə qarşı baş vermiş uğursuzluqlar zamanı günahlandırılaraq vəzifədən kənar edilirdi. Xaqan vəzifəsi irsi xarakter daşıyırdı.

İlk zamanlar xəzərlərin dini etiqadını bütün türklərdə olduğu kimi Tanrıya olan inam təşkil edirdi. Xaqan Tanrının yerdəki təcəssümü hesab olunurdu. O Tanrı tərəfindən verilmiş hakimiyyət mənbəyi olan kuta sahib idi, kut eyni zamanda xalqın həyat enerjisini və səadətinə təşkil edirdi.

Təxminən 740-cı ildə xəzərlərin ən böyük sərkərdəsi

tiyası və onların içərisində ali təbəqə olan hökmdar nəslinin qohumlarından ibarət tarxanlar təşkil edirdi, onlardan aşağıdakı zümrə vassal xalqların hökmdarları olan eltəbərler idi.

Əl-Məsudin yazdığına görə Xəzər dövlətində məhkəmə hakimlərinin tərkibi yeddi nəfərdən ibarət olmuşdur, iki nəfər müsəlmanları təmsil edirdi, ikisi törə qanunlarına görə mühakimə edən xəzər

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

olan Bulan və onun ətrafı iudaizm dinini qəbul etdilər. Onun oğlu Obadiyə xəzər bəyləri Tərəfindənşad və bəy ünvanı ilə dövlətdə yüksək idarəçilik səlahiyyətləri verilmişdi. Xəzər dövlətinin iudaizm dinini qəbul etməsi təsa-

düfi xarakter daşıyırdı. Yuxarıda geniş şəkildə izah etdiyimiz kimi Xəzər dövlətinin yaradıcı hakimiyyət boylarından olan Quzların yəhudilərlə istər Mesopotamiyada, istərsə də ordan köçlərə məruz qalaraq məskunlaşdıqları Xorasan və Türkistanda yüz illər ərzində yaxın münasibətlərə malik olub qaynaayıb qarışmışdılar.

Türklərin şad ünvanını yəhudilər melex, müsəlmanlar məlik adlandırırdılar. Şad dövlətdə ikinci dərəcəli rol oynayırdı. Dövlətin əsas ali rəhbəri xaqan idi. Xaqanlar ənənəvi olaraq türklərin göytürklərin nəslə olan Aşina soyundan seçilirdi. Xəzər xaqanlığında şadın və xaqanın təmsalında ikili-dual idarəçilik sistemi mövcud idi. Şad öz mövqeyini getdikcə gücləndirərək real siyasi gücə çevrilmiş və xaqanın hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı.

Xəzər dövlətindənən yüksək zümrəni qəbilə aristokra-

idi, ikisi ordakı xristianları incil əsasında mühakimə edənələr idi, biri isə ruslar, slavyanlar və digər bütperəstlər üçün idi. Bütün müsəlmanlar bu ölkədə larsi adlanırdılar. Bizim bütperəst adlandırdığımız rus və slavyanlar saklab adı ilə çarın qoşununda xidmət edibonun xidmətçilərindən ibarətdirlər. (Qarkavi A. Ə. 1870, Səh. 63)

VII-VIII əsrlərdə Bizans imperiyasında yəhudilərin təqib edilməsinin güclənməsi onların kütləvi surətdə Qafqaza və xüsusəndə Krimə və Qaradənizin şimal sahillərinə köçlərini gücləndirmişdi. Bu köçlər müxtəlif dinlərə qarşı tolerant münasibətin mövcud olduğu Xəzər dövləti ərazisində yəhudilərin sayının getdikcə artmasına səbəb oldu.

IX əsrin əvvəllərində Bulanın varislərindən Obadiyə dövlətdə xaqandan sonra ikinci hesab olunan bir vəzifə əldə etdi və ölkədə real haki-

miyyətə sahib oldu. Bu hadisə Xəzər xaqanlığında dual hakimiyyət sisteminin yaranmasına səbəb oldu. Xaqan hökmdar sülaləsinin təmsilçisi kimi nominal olaraq ölkədə ali hökmdar olsa da, ölkənin əsas siyasi gücü olan bəyləri hakimiyyətdə təmsil edən Bulanidlər dövlətin gerçək idarəsinə sahib idilər. Ölkədə mövcud olan qarşıdurma vəziyyətindən narazı olan xəzərlərin kavar qolu hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdılar.

Xəzər dövlətində tolerantlıq mövcud olub dini konfessiyalar arasında uyum saxlansa da, yeni dinin qəbul olunması və dini fərqliliyin mövcud olması ölkədə tədricən qarşı-

dalğası nəticəsində çoxlu tayfalar, o cümlədən quzlar, polovetslər, macarlar Volqa çayını keçərək Qara dənizin şimal ərazilərində məskunlaşdılar. Onların tərkibində hərəkət edən macarlar xəzərlərin hakimiyyətini qəbul etdilər. Macarların başçısı Lebediy xəzər şahzadə qızlarından biri ilə evlənərək xaqanla qohumluq münasibətləri qurdu və xaqan tərəfindən macarların xanı titulu əldə etdi.

889-cu ildə macarlar xəzərlərlərin önəmli boylarından olan kavarlar və digər üç tayfa ilə ittifaq qurdular və peçeneqlərlə qarşıdurmada öz yerlərini tərk edərək indiki vətənləri olan Pannoniyada yerləşdilər. X əsrin əvvəllərində müsəlmanlığı qəbul edən Volqa Bolqar dövlətinin güclənməsi, xaqanlığın ərazisindəki türk tayfalarının mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsi, varyaqların basqınlarının artması və

durmalarına səbəb oldu.

Xəzər bir etnonim deyil, xaqanlığa verilən ümumi addır, Xəzər xaqanlığı bir neçə türk boyunun birləşərək yaratdığı siyasi bir təşəkkül idi. Xəzər dövləti konfederativ xarakter daşıyırdı. Xəzər etnosunun ən başlıca gücünü quzlar və savirlər təşkil edirdilər.

Yüksək savada, geniş ticarət əlaqələrinə və təcrübəsinə malik olan yəhudilər xəzər xaqanının sarayında və bəylərinin iqamətgahlarında mühüm vəzifələr əldə edir, nüfuzlu təbəqəyə çevrilərək şəhər əhalisinin mühüm hissəsini təşkil edirdilər. Lakin xəzərlərin yalnız bir qismi, onun hakim elitası iudaizm dininə etiqad edirdi. Xəzər xaqanlığı süqut etdikdən sonra yəhudi xəzər türkləri Avropada bir çox yəhudi kökənli xalqların əcdadı oldular.

IX əsrin əvvəllərində şərqdən qərbə doğru başlayan Xalqların yeni bir böyük köç

onların yaratmış olduqları Kiyev dövlətininartmaqda olan təcavüzləri Xəzər xaqanlığının süqutuna səbəb oldu.

Ərəb mənbələri Xəzər xaqanlığının rusların 969-cu ildə geniş hücumları nəticəsində dağıldığını yazırlar. İbn Xaukalın yazdığına görə ruslar hücum edərək Volqa boyunda xəzərlərə, burtaslara və bulqarlara aid bütün məskənləri dağıdaraq onlara sahib oldular. İtilin sakinləri Bab əl Əbvaba qaçdılar, onların xəzər xaqanına qohum olan hökmdar təbəqəsinin əsas qolundan biri olan yəhudi aristokratiyası da meydan-dan yox oldu. Avropanın bir çox ərazilərində məskunlaşmış yəhudi əsilli karaim və kırımçaq türkləri Yəhudi xəzərlərin varisləridirlər. Qafqazın şimalındakı qədim türk etnosu olan kumiklər xəzər türklərinin birbaşa varisləri hesab olunurlar...

(ardı gələn sayımızda)